

Але ці висновки можна поставити під сумнів. Нам здається, що в Микитиному все ж була стаціонарна церква. Звернімось до Самійла Величка, який у своєму літописі пише: "...друга частина з Хмельницьким та кошовим пішла в церкву, до якої задзвонили" (т. 1, с. 59). Заснована в 1639 році Микитинська Січ мала велике значення для запорозького товариства, яке, звісно, не могло проіснувати 13 років без стаціонарної церкви, враховуючи ще й традиційно високу релігійність козацтва, а також те, що першою будівлею на новозведеній Січі завжди була церква. У Чортомлицькій Січі на нараді козаки вирішили побудувати церкву на честь Покрови, вона була закінчена до храмового свята – 1 жовтня" Таким чином, не минуло й року, як запорожці возвели храм, перш ніж будувати інші, навіть життєво необхідні будівлі. І хіба б Хмельницький дав 300 талерів, величезну на той час суму, для тимчасової церкви? Мабуть, останнім аргументом на користь існування стаціонарної дерев'яної церкви Покрови Пресвятої Богородиці на Микитинській Січі є вищезгаданий хрест, що зберігся до нашого часу. Але з перенесенням Січі і заснування Чортомлицької у 1652 році, після 1654 р. прийшла у занепад і церква Покрови на Микитиному Розі. А бурхливі події визвольної війни завершили свою справу.

Таким чином, у зв'язку з відсутністю документальних джерел про існування стаціонарної церкви на Микитинській Січі, ми не можемо стверджувати напевне, що така дійсно діяла, але й заперечувати її існування немає підстав. Вирішення цього питання за подальшим вивченням нових архівних документів, а також за археологічними дослідженнями місця розташування Січі.

І. І. Лиман

ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

До червня 1775 р. основною перешкодою для поширення уніфікаційних тенденцій на південноукраїнські землі залишалось існування тут Вольностей Війська Запорозького. Адже вони в адміністративно-територіальному, військовому, господарському, релігійному та цілому ряді інших аспектів зберігали свою окремішність і, м'яко кажучи, не зовсім вписувались у загальноімперську систему.

Разом з тим, впродовж періоду Нової Січі ця окремішність не залишалась незмінною і в умовах тиску з боку імперської влади, який значно посилювався зі сходженням на престол Катерини II, кошовому отаману та підпорядкованому йому козацтву довелося докладати все більше зусиль для її збереження.

Ті зміни, які відбувались на півдні України після ліквідації Нової Січі, вимагали, з точки зору Петербурга, трансформації церковно-адміністративної системи регіону. Поширена довгий час версія стосовно причин заснування Слов'янської та Херсонської єпархії досить точно відбита в такому формулюванні: "Після завоювання цього краю честь російської зброї вимагала, щоб у завойованому кров'ю російських воїнів Новоросійському краї все було російське: населення, правління, судочинство, мова, освіта, промисловий і торговельний рух. А з російським життям повинна була встановитись тут віра православна" [4, с. 18]. Як це не здається нелогічним, але вагомий раціональний елемент у цій сентенції є. Де ж ця логіка? Адже як можна казати про прагнення все зробити російським, коли влада доклала чималих зусиль для колонізації краю іноземцями, представниками яких, між іншим, були і перші південноукраїнські єпархіальні архієреї? Логіка саме в тім, що російською, імперською була церковно-адміністративна система, що тут розвивалась. Російською як у плані чіткого прямого підпорядкування Синоду, явно вираженої спрямованості на обслуговування інтересів імперської влади, так і в методах, які нею використовувались, серед яких одним із провідних залишався метод уніфікації.

Що ж стосується того, що регіон потребував "установлення" православної віри, то тут, звичайно, автор наведеної цитати чи свідомо, чи не усвідомлено, але вдається до практики замовчування, пересмикування та певного перекручення відомих уже на той час фактів. Православна церква станом на 1775 р. мала на півдні України не лише давні традиції, але і досить розгалужену мережу церковно-адміністративних одиниць. Але ці одиниці не були зосереджені під юрисдикцією одного єпархіального архієрея.

© Лиман І.І.

Запорожжя, яке до переходу козаків на початку XVIII ст. під протекцію кримського хана в духовній сфері підпорядковувалось безпосередньо лише ставропігійному Києво-Межигірському монастирю, а через нього — Московському патріарху, після повернення і заснування Нової Січі у вирішенні низки релігійних питань стало залежати від київських єпархіальних архієреїв (в цьому плані помиляється О. Тригуб, пишучи, що Запорожжя “завжди” відносилось до київської митрополії [13, с. 107]).

Київські владики не мали змоги плідно контролювати територію Запорозьких Вольностей, бо якщо в інших частинах Київської єпархії діяли протопопії та намісні правління, які і служили проміжною ланкою між парафіяльним духовенством і єпархіальним керівництвом, то на Запорожжі тривалий час таких установ не існувало. Тільки на початку 60-х рр. було влаштоване Старокодацьке духовне намісне правління, яке деякою мірою і стало посередником у взаєминах Коша і київських архієреїв у питаннях управління частиною запорозьких церков [7, с. 467]. Саме запровадження правління було викликане спробою запорожців влаштувати в себе власну архієрейську кафедру, незалежну від київського владики [6, с. 312; 8, с. 34 – 36]. Втім, ні київські митрополити, ні Києво-Межигірський монастир, ані Старокодацьке духовне намісне правління не лише не стали фактичними керівниками церковною справою на Запорожжі, але не могли навіть ефективно контролювати її, не маючи докладних відомостей про релігійні споруди і духовенство на території Вольностей. Як зазначив Ю. Мицик, лише з ліквідацією Січі Російською імперією була “вирішена” проблема церковної автономії Вольностей [10, с. 73].

З утворенням Нової Сербії частина церков Запорозьких Вольностей, яка опинилась на її території, вийшла із залежності від Коша, але кілька років релігійні споруди Нової Сербії, як і раніше, ще знаходились під юрисдикцією київського єпархіального архієрея. У 1756 р. Нова Сербія з Єлизаветградом відійшла до складу Переяславської та Бориспільської єпархії. На цей час там діяло три протопопії: Новомиргородська, Криловська та Єлизаветградська [11, с. 494; 3, с. 87]. 31 травня 1756 р. частина церков Єлизаветградської протопопії була перепідпорядкована спеціально запровадженому Кам'янському намісному правлінню з хрестовим намісником Артемієм Зосимовичем, який з 1758 р. перейшов у безпосередню юрисдикцію консисторії, відтепер не залежачи від Єлизаветграда. Така конфігурація проіснувала в цій частині регіону до середини 70-х рр. Хоча у 1758 р. І. Хорват намагався отримати дозвіл Синоду на влаштування в Новій Сербії самостійної єпархії, цей проект реалізований не був [12, с. 51].

Чергові зміни відбулись лише після того, як у 1773 р. протопоп Єлизаветградської провінції П. Базилевич, посилаючись на відповідний указ Синоду, звернувся до Переяславського єпископа Іова стосовно залишення в Єлизаветградській провінції лише одного протопопського правління. Єпархіальний архієрей з цього приводу 29 травня того ж року виніс резолюцію, якою інші, крім Єлизаветградського, протопопські правління мали бути ліквідовані, а замість них сформовані намісні правління, прямо підпорядковані правлінню Єлизаветградському. У результаті П. Базилевич отримав під свою юрисдикцію призначеного 7 травня 1775 р. для Жовтого гусарського полку намісника В. Скібінського, який став порядкувати справами колишнього Криловського правління, призначеного 30 червня (липня?) того ж року для Молдавського гусарського полку намісника А. Зеньковського, а також намісника В. Росінського, якому 1 вересня 1775 р. було доручено вести духовні справи Чорного гусарського полку, раніше залежного від Новомиргородської протопопії [9, с. 115, 1025 – 1031].

До речі, рішення Синоду стосовно залишення в Єлизаветградській провінції лише одного протопопа, на яке посилався П. Базилевич, було прийняте ще в червні 1766 р. Робилось це з огляду на конфірмовані Катериною II у 1765 р. штати Новоросійської губернії, якими і передбачалась наявність саме одного протопопа. Переяславська єпархіальна влада тоді просила Синод залишити існуючу мережу протопопських правлінь, які могли продовжити діяти без фінансування з казни і в яких була потреба з огляду на велику відстань від консисторії. Втім, Синод не став іти всупереч штатам, і підтвердив обов'язковість змін, наполягаючи на затвердженні на протопопській посаді кандидатури С. Сулими. Оскільки ж останній не з'явився до Єлизаветграда, справа зупинилась аж до 1 січня 1773 р., коли замість Сулими був призначений Базилевич. І саме його бажання розширити свою компетенцію стало причиною того, що єпархіальне керівництво все ж розглянуло питання про скасування інших протопопій. До цього Переяславська духовна консисторія не була зацікавлена форсувати виконання рішення Синоду, відсутність же С. Сулими була досить зручним приводом для цього.

І П. Базилевич, і керівництво єпархією чудово усвідомлювали, що без проміжних ланок у системі управління контроль за багатьма віддаленими парафіями ставав проблематичним. Тому і відбулася разом із знищенням протопопських правлінь передача залежних від них парафій під нагляд намісників [9, с. 1025 – 1031]. Незручність же, пов'язана з відсутністю протягом кількох років у Єлизаветграді протопопа, пом'якшувалась тим, що відповідні обов'язки виконували інші присутні правління. Та й церков у їхньому

безпосередньому підпорядкуванні було небагато: після відокремлення Кам'янського намісного правління їх залишилось лише тринадцять.

Збереження довгий час протопопій у Новомиргороді та Крилові а також наявність протопопів у Водолагах та Кобеляках дало головному командирі Новоросійської губернії Ф. Воейкову підстави звернутись у 1773 р. до Київського митрополита Гавриїла з пропозицією влаштувати протопопію в губернському місті Кременчуці, де на той час уже діяло намісне правління. У травні 1774 р. протопопське місце в Кременчуці отримав Є. Савурський, переведений з посади намісника при Покровській церкві Олександрівської фортеці [9, с. 1031 – 1033].

Частина церков, які колись залежали від Київського єпархіального архієрея, змінила підпорядкування через переведення у 1756 р. Слов'яносербії під юрисдикцію Білгородського єпископа і залишалась залежною від останнього до 1776 р. [1, арк. 358 – 362; 12, с. 52; 5, с. 26] (О. Тригуб помилково вважає, що Слов'яносербія залежала від Воронежського архієрея) [13, с. 107].

Коли на запорозьких землях почали будувати фортеці Нової Дніпровської лінії, за відношенням Військової колегії розпорядженням Синоду керівництво церквами та духовенством цих укріплень також було доручено Білгородському єпископу [9, с. 929 – 930]. Йому ж, між іншим, підпорядковувались і церкви фортець Української лінії.

Бахмутські та деякі інші церкви регіону залежали від іншого єпархіального архієрея — Воронежського та Єлецького [1, арк. 342 – 352].

Таким чином, з ліквідацією Вольностей Війська Запорозького землі Новоросійської та Азовської губерній, перебуваючи під єдиним світським керівництвом в особі генерал-губернатора Г. Потьомкіна, у духовних питаннях продовжували залежати від чотирьох єпархіальних архієрів російської православної церкви: Київського, Переяславського, Білгородського та Воронежського. Це створювало низку незручностей для світської влади, змушеної зноситись із питань, які стосувались церковного життя регіону в цілому, одразу з чотирма преосвященними. Для повноти картини додамо, що церкви Керчі та Сникале не підпорядковувались жодному з цих архієрів: для заохочення грецьких переселенців останнім було дозволено обрати свого архієпископа, який мав отримувати жалування з російської казни і перебувати в безпосередньому підпорядкуванні Синоду [11, с. 496].

Місце регіону, територіально розширеного в результаті підписання Кючук-Кайнарджийського договору, в геополітичних планах Петербурга вимагало створення тут окремої церковно-територіальної одиниці, яка могла б ефективно допомагати інтеграції краю в загальноімперський простір.

За таких умов і було вирішене питання про заснування Слов'янської та Херсонської єпархії. В іменному указі від 9 вересня 1775 р. зазначалось, що її утворення має знаменувати розширення кордонів російської держави, яке відбулося в результаті “щасливої війни і славного миру”. Визначався досить високий статус єпархії — вона була піднесена до ступеня першого під Тверською. Указ мав ще одне дуже важливе положення: ним визначалась особа, яка посідатиме місце Слов'янського та Херсонського архієпископа. Нею мав стати ієромонах Євгеній (Булгаріс) [2, с. 206 – 207].

Втім, реальні заходи по облаштуванню нової єпархії розпочались не одразу. Можна припустити, що активна розбудова церковного устрою негайно після проголошення створення Слов'янської та Херсонської єпархії і не входила до планів Катерини II. В умовах ламки структури, що склалась тут за часів Нової Січі, і поширення загальноімперського устрою збереження деякий час церковної організації могло стати заспокійливим фактором для незадоволених вчорашніх запорозьких козаків, створивши ілюзію збереження певних традицій.

Джерела та література:

1. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436.
2. ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX.
3. *Гавриил (Розанов)*. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославскаго с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 год // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. III.
4. Е. К. Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата и его жизнедеятельности (по поводу его пятидесятилетия). 1853 – 1903. — Одесса: “Славянская” типография Е. Хрисогелос, 1905.
5. *Корольков К.* Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – 1887. — Екатеринослав: тип. Н. Я. Павловскаго.
6. *Лимап І.* Мелес Анатолій // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.

7. *Льман І.І.* Старокодацьке духовне намісне правління // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.
8. *Льман І.І.* Запорожский иерей Анатолий Мелес // Культурная жизнь Юга России. — 2003. — № 1 (3). — С. 34 – 36.
9. *Макаревський Феодосій.* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. — Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2000.
10. *Мицик Ю.* До питання про особливості церковного устрою Запорозької Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: “Тандем-У”, 1999.
11. *Покровский И.М.* Русские епархии в XVI – XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Т.2. (XVIII-й век). — Казань: Центральная типография, 1913.
12. *Посушко О.М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998.
13. *Тригуб О.П.* Історія заснування Катеринославської та Херсонської єпархії (1775 – 1837) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: “Тандем-У”, 1999.

М.І. Закревський

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “НІКОПОЛЬСЬКИЙ РЕГІОН – ЦЕНТР ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У XVII-XVIII СТОЛІТТЯХ”

Проблема відродження історичної спадщини набула в наш час особливої актуальності, оскільки на сучасному етапі державотворення надзвичайно важливим завданням є повернення до історичних традицій українського народу, використання багатовікового досвіду існування козацького самоврядування, пробудження національної пам'яті та гордості за своє минуле. У цьому контексті неабияке значення має вивчення, наукове осмислення та популяризація історії українського козацтва, увічнення імен його славних гетьманів та кошових отаманів – Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Петра Калнишевського.

На науковців покладено відповідальну місію – на основі неупереджених методологічних підходів дослідити проблеми історії українського козацтва не лише як історичного явища, а й як фактора сьогодення України з тим, щоб відродження козацтва стало не лише гаслом, а і головною домінантою духовного, політичного й ментального рівнів буття кожного громадянина держави, основою і надійною запорукою її майбутнього існування.

Важливим кроком на шляху популяризації історичної спадщини Нікопольського регіону стала Всеукраїнська наукова конференція “Нікопольський регіон – центр запорозького козацтва в XVII – XVIII ст.” 20-21 жовтня 2005 року, її ініціатором та організатором виступила Нікопольська філія МАУП. Конференція збрала відомих у місті Нікополі краєзнавців, істориків, викладачів Нікопольської філії МАУП та інших регіонів України. Головною метою конференції було привернути увагу громадськості до тих проблем, які існують у вивченні історії українського козацтва, його відродження та розвитку на сучасному етапі, місця козацьких організацій в складних умовах державотворення.

Роботу конференції відкрив директор Нікопольської філії МАУП В.І. Чепінога. Він привітав її учасників та підкреслив, що організований науковий форум, попри свої конкретні завдання, відіграє також важливу роль щодо об'єднання зусиль науковців міста та району, викладачів вищої школи, аматорів для спільного вивчення історії українського козацтва, збереження історичної спадщини Нікопольського регіону.

Жвавий інтерес викликала доповідь відомого дослідника історії козацтва директора Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України В.В. Грибовського. У своєму виступі доповідач висвітлював появу на степових просторах Півдня України кочових орд ногайців та складний характер взаємин між ними та запорозькими козаками. Матеріал виступу переконливо показує, що відносини між ногайцями та козаками далеко не завжди мали характер ворожнечі, а більше